

FİZULİ MUSTAFAYEV*

KİNO DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏ

XÜLASƏ

Məqalə kino dilində söz birləşməsi və cümlə məsələsinə həsr olunub. Söz birləşməsi ilə cümlə dilin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-birilə çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidləridir. Hər iki dil vahidi danışanların iradəsindən asılı olmadan obyektiv olaraq dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizin təşkilində özünəməxsus mövqe tutur.

Məqalədə göstərilir ki, söz birləşməsi də, cümlə də dilçilikdə eyni sahəyə – sintaksisə daxil olub, eyni qaydalar əsasında qurulur. Tədqiqatdan məlum olur ki, bunların hər ikisi sözlərin birləşməsi əsasında əmələ gəlir. Sözlərin əlaqələnməsi isə hər iki halda ümumxalq dilində tarixən yaranmış və ümumiləşərək mücərrədləşmiş qaydalar əsasında qurulur.

Məlumdur ki, həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə real varlıqdan doğan münasibətlər – əşyalar arasındakı, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı münasibətlər ifadə edilir.

Araşdırmalar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bütün bu cəhətlər söz birləşmələrinə nisbətən, cümlələrdə geniş dairədə fəaliyyət göstərsə də və daha rəngarəng olsa da, onların bir sıra hallarda uyğun gəlməsi bu iki kateqoriyanı xeyli yaxınlaşdırır.

Son kimi bildirilir ki, cümlələrin müəyyən tələblərə uyğun olaraq düzülüşü, bir-birini izləməsi reallıqdan yaranır.

Məqalədə kifayət qədər ədəbiyyatdan və kinofilmlərdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *dilçilik, cümlə və söz birləşməsi, tədqiqat, kino dili, kateqoriya*

Giriş. Dilçilikdə belə bir fikir sabitləşməyə başlamışdır ki, söz birləşməsi ilə cümlə dilin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidləridir. Hər iki dil vahidi danışanların iradəsindən asılı olmadan obyektiv olaraq dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizin təşkilində özlərinə məxsus mövqe tuturlar. Söz birləşmələri ilə cümlənin tədqiqi dilin bir-birinin təkrarı olmayan iki müxtəlif cəhətdən öyrənilməsi deməkdir.

Lakin dilçilik tarixində bu məsələnin tədqiqində müxtəlif cərəyanlar olmuş və söz birləşməsi ilə cümlə tez-tez bir-birinə qarışdırılmışdır. Bu, bir tərəfdən söz birləşməsi və cümlə sahəsində dərin elmi tədqiqatların yoxluğu və müxtəlif ideya istiqamətləri ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, bu iki kateqoriya arasındakı ümumi oxşar cəhətlərlə bağlı idi.

Məsələ ondadır ki, söz birləşməsi də, cümlə də dilçilikdə eyni sahəyə - sintaksisə daxil olub, eyni qaydalar əsasında qurulur. Bunların hər ikisi sözlər əsasında əmələ gəlir. Sözlərin əlaqələnməsi isə hər iki halda ümumxalq dilində tarixən yaranmış və ümumiləşərək mücərrədləşmiş qaydalar əsasında olur.

Həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə real varlıqdan doğan münasibətlər – əşyalar arasındakı, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı münasibətlər

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, *mustafayev.fizuli8@gmail.com*

ifadə olunur. *Kağızı cırmaq* birləşməsində *cırmaq* hərəkətinin kağıza münasibəti ifadə edilir, *kağızı cırdı* cümləsində də həmin münasibət ifadə edilir. Yaxud *evə getmək* birləşməsində hərəkətin məkana münasibəti necədirsə, *evə gedir* cümləsində də elədir.

Təbii ki, kino dilində söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrlə cümlədəki qrammatik əlaqələr əsasən eynidir. *Evə getmək, evi görmək, evdə oturmaq, evdən gəlmək, maraqlı kitab, yaxşı danışmaq* birləşmələrini kino dilində cümləyə çevirərək *evə gedirəm, evi görürəm, evdə otururam, evdən gəlirəm, maraqlı kitabdır, yaxşı danışır* şəklində işlətsək, birləşmələri əmələ gətirən sözlərin əlaqəsində dəyişiklik əmələ gəlməz; məs.:

“Şirzad: – “*Evə gedir*, əl çək məndən.

Pərşan: – Saz budur ey...

Qızıyetər: – Ölməyəsən, Pərşan, işin-gücün çalıb-oynamaq olacaq” [“Böyük da-yaq”, 1962].

“Balaca Üzeyir:

– Çünki *evi görür*. Nərdivanı niyə gətirdi?

Dayısı:

– Gətirdim ki, xanəndə zildən bəmə yenə bilsin... O cavanın güclü səsi var” [“Üzeyir ömrü”, 1983].

“Səslər:

Rasim qayıtdı. Qonaqlarıdır. Tək deyil. İndi *evdə oturur*” [“Sarı gəlin”, 1998].

“Gəlin:

– Bu günlərdə bilinər. Yəqin *evdən gəlir*” [“Odlu qol-boyun”, 2001].

“Müstəntiq:

– Oxuduğun *maraqlı kitabdır*. Səmimi deyilsiniz. Nahaq bizdən gizlədirsiniz, biz hər şeyi bilirik” [“Cavid ömrü”, 2007].

“Tahir:

– Hamı *yaxşı danışır*. Doğrudan da bu dünyada cəmi-cümlətani, vur-tut 6 milyard insan yaşayır, səni tapmaq elə də çətin deyil” [“Yalançılar”, 2008].

Göründüyü kimi, həm birləşmələrdə, həm də cümlələrdə sözlər idarə (*evə getmək – evə gedir, evi görmək – evi görür, evdə oturmaq – evdə oturur, evdən gəlmək – evdən gəlir*) və yanaşma (*maraqlı kitab – maraqlı kitabdır, yaxşı danışmaq – yaxşı danışır*) əlaqələri ilə bağlanmışdır.

Söz birləşmələri ilə cümlələrin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik vasitələr də bir-birinə uyğun gəlir. Müqayisə et: *evdən gəlmək, evdən gəldi, evə tərəf getmək – evə tərəf getdi, gələcək üçün çalışmaq, gələcək üçün çalışırıq*.

Kino dilində də sözlərin sırasına görə söz birləşməsi ilə cümlə arasında yaxınlıq vardır. Bunların hər ikisində sözlər eyni ardıcılıqla sıralanır. *Əli gələndə – Əli gəlir, kitabı oxumaq – kitabı oxudun, evdən ötrü darıxmaq – evdən ötrü darıxır* və s.

“Bakıxanov:

– Sənin kimi ruhani olsaydı, nə vardı ki... Kaş elə bütün ruhanilərimiz sənin kimi olaydı, Hacı. Görürsən, hər dəfə çağırıqda *Əli gəlir*” [“Sabahın elçisi”, 2010].

“Oruc:

– Sizcə, yoxdur bəyəm? *Kitabı oxudun*, bəlli olmadımı?

Passiyent:

– Qətiyyə...
Oruc:

– Maraqlıdır, bəlkə bu barədə bir az söhbət edəək?” [“Tilsim”, 2005].

“Əhməd: – On beş manatdı, vaxt olar, xəcalətlərindən çıxarsan. Amma, tələsir, *evdən ötrü darıxır*” [“Neft və milyonlar səltənətində”, 1982].

Bütün bu cəhətlər söz birləşmələrinə nisbətən, cümlələrdə geniş dairədə fəaliyyət göstərsə və daha rəngarəng olsa da, onların bir sıra hallarda uyğun gəlməsi bu iki sintaktik kateqoriyanı xeyli yaxınlaşdırır. Lakin bunların eyni ad altında deyil, müxtəlif adlarla tədqiq edilməsi, müxtəlif dil vahidləri adlandırılaraq sintaksisin müxtəlif bölmələrinə aid edilməsi göstərir ki, bunlar mahiyyətə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Aralarındakı yaxınlıq, eyni zamanda dildə hər ikisinin mühüm əhəmiyyətə malik olması “Söz birləşməsi və cümlə” mövzusunun dilçilikdə problematik məsələlərdən birinə çevirmişdir. Məhz buna görədir ki, bu məsələ dilçiliyin diqqət mərkəzində olmuş, xüsusən son zamanlarda bu məsələyə dair konkret olaraq “Söz birləşməsi və cümlə” mövzusunda həm ümumi dilçilik aspektində, həm də ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında əsərlər yazılmış və fikirlər söylənilmişdir. Sintaksisə aid kitablarda, eləcə də ayrılıqda söz birləşməsindən və cümlədən bəhs edən əsərlərdə bu məsələyə toxunulmuş və müəyyən müqayisələr aparılmışdır. Türk dillərinə aid yazılmış bir sıra qrammatika kitablarında da belə müqayisələrə rast gəlirik. Bu məsələ müasir Avropa dilçiliyində də mühüm yer tutur [Admonin: 1956, s. 48-64].

Lakin, heç şübhəsiz, aralarındakı yaxınlığa görə bu iki sintaktik kateqoriyanı eyniləşdirmək olmaz və onların arasında böyük fərqlər vardır. Biz bu yazımızda kino dili materialları əsasında daha çox həmin fərqli cəhətlərə diqqət yetirməyə çalışacağıq.

Kino dilində söz birləşmələri ilə cümlələr arasındakı əsas fərq onların mənası ilə əlaqədardır. Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir. Cümlə dilin bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan, birinci növbədə, onunla fərqlənir ki, o ünsiyyət vasitəsidir, bitmiş fikir ifadə edir: “Dil, cəmiyyətin bütün üzvləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmaqla cümlədən əsas ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir” [Грамматика русского языка: 1960, s.65]. Söz birləşməsi də hər bir dilin qanunları əsasında formalaşır, lakin cümlədən fərqli olaraq, o, cümlə şəklində düməyincə bitmiş fikir ifadə edə bilmir. Müqayisə et: *bu kitabdır – bu kitab, evə getdi – evə gedən, kitabı aldı – kitabı almaq*.

Hər bir cümlə həyat həqiqətinin müəyyən bir cəhətini, əşya və hadisələr haqqındakı məlumatların müəyyən bir hissəsini ifadə edir. Hər hansı əşya və hadisə haq-

qında ətraflı məlumat vermək üçün cümlələr toplusundan istifadə edilir. Buna görə də bizim danışıqlarımız, söhbətlərimiz, yazılan əsərlər, məqalələr yalnız bir cümlədən deyil, bir-biri ilə əlaqədar olan bir sıra cümlələrdən ibarət olur. Bu cür hallarda cümlələr bir-birini tamamlayır, nəticədə müəyyən məsələyə aid bitkin məlumat verilir və mətndəki cümlələrin ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənalara nisbətən, daha ətraflı, daha tam bitmiş fikir əldə edilir. Kino dilində cümlələrin müəyyən tələblərə uyğun olaraq düzülüşü, bir-birini izləməsi və tamamlaması fikir bitkinliyi tələbləri ilə bağlıdır. Eyni zamanda hər bir cümlə ayrılıqda nisbi bitmiş fikir ifadə edir. Əgər hər bir cümlə tam, hər cəhətdən tamamlanmış fikirlər ifadə etsəydi, o vaxt bir hadisə üçün bir neçə cümlə deyil, yalnız bircə cümlə işlətmək kifayət edərdi. Deməli, cümlələr nitqə daxil olan, onun hissələrini təşkil edən, nisbi bitmiş fikir ifadə edən bir qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşmələrində isə, nisbi şəkildə olsa da, fikir bitkinliyi yoxdur. Bu baxımdan N.K.Dmitriyevin fikirləri çox maraqlıdır. N.K.Dmitriyev ümumiyyətlə dilçilikdə, xüsusən türkologiyada ilk dəfə olaraq söz birləşməsi ilə cümlə arasında olan ümumi və fərqli cəhətlər haqqında yığcam, lakin əhəmiyyətli elmi-nəzəri fikirlər söyləmiş və bunları konkret dil faktları ilə əsaslandırılmışdır. O da bu müqayisədə məna məsələsini əsas almış və cümlələri fikir ifadə edən əsas sintaktik vahid kimi söz birləşməsindən fərqləndirmişdir. N.K.Dmitriyev yazır: “Cümlə sözlərin elə qrupudur ki, o, müəyyən bitmiş fikir ifadə edir və o fikirdən bu və ya digər real nəticə çıxarmağa imkan verir. Cümlə ancaq o sözləri öz tərkibinə daxil edə bilər ki, onların qarşılıqlı məntiqi əlaqəsi müəyyən hökm ifadə etsin, yəni hər hansı bir yeni bitmiş fikir, yaxud hər hansı bir əqli nəticə ehtiva etsin” [Дмитриев: 1960, c. 202].

Kino dilində söz birləşməsi ilə cümlə arasında olan bu fərqli cəhət – məna fərqi onlar arasında bir sıra başqa fərqli xüsusiyyətlərin də meydana çıxmasına səbəb olur. Cümlədə sözlər dinamik xarakter daşıyır, fəaliyyət göstərir. Söz birləşməsində və onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərdə belə dinamiklik yoxdur. O, statik xüsusiyyətə malikdir və buna görə ki, söz birləşmələri sözlər kimi nominativ xarakterə malik olur. Söz birləşmələri hadisələri, prosesləri, onların əlaqələrini durğun şəkildə qeyd edir, adlandırır.

Söz birləşməsi ilə cümləni fərqləndirərkən bir cəhəti xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır. Dilçilikdə, adətən, belə bir fikir irəli sürülür ki, cümlədə subyekt və predikatın ifadəçisi olan iki qütbün varlığı və bu qütblərin predikativ əsaslarda birləşməsi vacibdir. Məsələn, N.K.Dmitriyev cümlədən və cümlədəki fikir bitkinliyindən bəhs edərkən yazır: “Bu bitkinlik burada mübtəda ilə xəbər arasında olan müəyyən qarşılıqlı əlaqə nəticəsində əldə edilir. Mübtəda və xəbər prinsip etibarilə cümlənin zəruri ünsürləridir. Beləliklə, hər bir cümlədə iki qütb müəyyənləşdirilir: mübtəda (subyekt) və xəbər (predikat). İki qütb olmadan, qapanmış elektrik şəbəkəsi ola bilmədiyi kimi, prinsip etibarilə, iki məntiqi-qrammatik qütbəzsüz də cümlə ola bilməz. Beləliklə, cümlə iki vahidin (mübtəda və xəbərin) sintezindən ibarətdir” [Дмитриев: 1960, c. 203].

Ümumi mənada götürdükdə kino dilində cümlə, doğrudan da bu iki əsas üzərində qurulur. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün cümlələrdə bu qütblərin hər ikisinin olması və ya eyni zamanda hər ikisinin iştirakı vacibdir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xeyli miqdarda təktərkibli cümlə növləri vardır ki, bunların heç birində eyni zamanda həm mübtədə, həm də xəbər iştirak etmir və bunlarda belə qütblərin əlaqəsini də görə bilmirik. Bu cümlə növlərinin öyrənilməsi və nəzərə alınması cümlə ilə söz birləşmələri arasındakı fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu cümlə növlərinə nəzər saldıqda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, əgər söz birləşməsi üçün iki müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi kifayət edirsə, bu, cümlə üçün kifayət deyildir.

Söz birləşməsindən fərqli olaraq, cümlə üçün başqa əlamətlərin də varlığı tələb olunur.

Kino dilində cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, ikincisi isə cümləyə məxsus intonasiyadır [Budaqova: 1982, s. 82]. Bu iki əlamət vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Bu əlamətlərin heç biri söz birləşmələrində yoxdur. Bu iki xüsusiyyət cümlələri söz birləşmələrindən ciddi şəkildə fərqləndirir. Predikativlik cümlədə sözlərin varlıq haqqında müəyyən məlumat vermək qabiliyyəti ilə ölçülür. Burada bir şey ya təsdiq, ya inkar edilir; ona münasibət bildirilir; müəyyən hadisə haqqında məlumat verilir və s. nəzərdə tutulur. Predikativlik cümlənin mənə cəhəti ilə müəyyənləşir, lakin o, formal əlamətlərlə ifadə edilir. Burada sözlərin müəyyən qaydalar əsasında düzülüşü və müəyyən qrammatik üsul və vasitələrlə əlaqələnməsi, zaman, şəxs, xəbərlik kateqoriyaları rol oynayır. Bu əlamətlərdən məhrum olan dil vahidi ya ayrı-ayrı leksik vahidlərdən – sözlərdən, ya da söz birləşmələrindən ibarət olaraq qalır. Məsələn, *səhər*, *axşam*, *kitabı oxumaq*, *Əli gələndə* və s. kimi söz və söz birləşmələrində yuxarıda dediyimiz əlamətlərin heç biri yoxdur. Buna görə də onların heç biri varlıq haqqında müəyyən bitkin məlumat verə bilmir, bir şeyi təsdiq və ya inkar etmir.

“Tarçı: Eşidirsən, *səhərdir*, Məşədi Cabbar oxuyur.

Tacir: Nə olsun ki, o onlarçın oxuyur. Sən də bizimçin oxu.

Xanəndə: – Məşədi Cabbar oxuyan vaxtı oxumaq günahdır” [“Üzeyir ömrü”, 1983].

“Qaraş: – *Axşamdır*. Amma Suqovuşan yenə gözəldir. Əfsanəyə görə Kür və Araz iki sevgili olub onlar dağları, dərələri aşaraq gəlib bax burada – bizim Muğan torpağında bir-birinə qovuşublar” [“Böyük dayaq”, 1962].

“Qərib: Get qardaş, mən *kitabı oxudum*. Məndə hal yoxdur, mən özüm gedədim. Eh bu da güzərandır?.. Bəxt ulduzum, hardasan, bəxt ulduzum?” [“Qərib cinlər diyarında”, 1987].

“Cəlil: – *Əli gəldi* və soruşdu ki, bu nə kitabdı?

Qonaq: – Burda yazılıb ki, sən o nəm torpağın üstündə yatmayısan.

Cəlil: – Kim yazıb?

Qonaq: – Lenin” [“Neft və milyonlar səltənətində”, 1982].

Cümlədən fərqli olaraq, söz birləşməsində nə daxili mənasına görə, nə də xarici, qrammatik cəhətdən formalaşmasına görə predikativlik xüsusiyyəti olur. Məhz buna görədir ki, yuxarıda deyildiyi kimi, söz birləşmələri nominativ xüsusiyyət daşıyır və cümlədən fərqlənir.

Predikativliyin tamamlanmasında ikinci bir əlamət – cümləyə məxsus intonasiya əsasdır. Cümlələrin əmələ gəlməsində və ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesində intonasiyanın rolu olduqca böyükdür. “İntonasiyanın sayəsində yalnız sözlərin birləşməsi deyil, hətta ayrı-ayrı sözlər də cümlə məzmunu kəsb edə bilər” [Грамматика русского языка: 1960, с. 76].

“Müstəntiq:

– Bu adamı tanıyırsan?

Abbas Mirzə:

– Tanıyıram. Bizim teatrın aktyorlarındanır.

Müstəntiq:

– *Sakit* danışan adamları xoşlayıram (aktyora). Bu adamı tanıyırsan?” [“Cavid ömrü”, 2007].

Buradakı *sakit* sözü öz-özlüyündə heç bir fikir ifadə etmir. O, cümlə deyil. Cümlə daxilində çıxış edən leksik bir vahiddir. “Ölülər” kinokomediyasından götürülmüş aşağıdakı misalda isə *sakit* sözü tamamilə başqa bir xüsusiyyət daşıyır:

“Şeyx Nəsrullah:

– Əhməd, *sakit*, səs salmayın, bu allah bəndələri nə istəyirlər?” [“Ölülər”, 1980].

Burada *sakit* sözü cümlədir, bitmiş fikir ifadə edir. Lakin birinci misaldakı *sakit* sözü ilə buradakı *sakit* sözünün arasında zahirən heç bir fərq yoxdur, hər ikisi eyni mənə və eyni qrammatik formaya malik leksik vahiddir. Onları fərqləndirən cəhət isə yalnız intonasiyadır. İkinci *sakit* sözünün cümləyə çevrilməsində heç bir formal qrammatik vasitənin köməyi olmamışdır, o yalnız intonasiyanın sayəsində cümləyə çevrilə bilmişdir. Predikativliklə birlikdə çıxış edən və predikativliyin tamamlanmasında mühüm rol oynayan bu əlamət cümləni söz birləşməsindən fərqləndirmək üçün böyük əsas verir.

Cüməyə məxsus intonasiya ilə predikativlik vəhdətdə olub, bir-birini şərtləndirir və bir qayda olaraq, eyni zamanda çıxış edirlər.

“Xalid:

– Baba, amma mənə hərdən Xalığ da çağırırlar. Xalığ nə deməkdir? Yenə mənə ələ salırlar?

Baba:

Yox, onlar səni “Begemot” çağıranda ələ salırlar. Amma Xalığ tamam başqa adır” [“Dərs”, 2015].

Buradakı cümlələrin hamısında həm qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşma, yəni predikativlik, həm də cümləyə məxsus intonasiya vardır. Bu halda intonasi-

ya predikativliyin tənzimediciyi kimi çıxış edir və onu tamamlayır. Lakin bəzən bunun əksi də baş verir, yəni elə hallar olur ki, öz-özlüyünə də cümlə kimi formalaşmayan və formal cəhətdən predikativlik bildirməyən hər hansı söz və ya söz birləşməsi intonasiya vasitəsi ilə cümləyə çevrilmiş olur:

“Məmmədov:

– Ordumuzun yenilməz əsgər və zabitləri! İrəli! İrəli!

Yay günü, yol üstü, ağac kölgəsi...” [“Sovet pəhləvanı”, 1942].

Buradakı *irəli, yay günü, yol üstü, ağac kölgəsi* kimi sözlərin və söz birləşmələrinin cümlə kimi formalaşmadığı aydındır; lakin onlar mətn daxilində belə bir münasibət ifadə edir. Deməli, burada cümləni yaradan intonasiyadır. İntonasiyanın təsiri ilə burada predikativlik də yaranmışdır.

Ayrı-ayrı ictimai yerlərdə tez-tez bizə rast gələn *papiros çəkməmək, təmizliyə riayət etmək* və s. kimi ifadələrin cümlə kimi çıxış edərək fikir ifadə etməsi məhz bu yolla əmələ gəlmişdir.

Öz xüsusiyyətlərinə görə yuxarıdakılardan fərqlənən: *ürək böyük, arzular çox, yollar uzun, səbrimsə az...* kimi cümlələr mübtəda və xəbərdən ibarət müxtəsər cümlələrdir. Lakin üslubun tələbinə görə burada xəbər şəkilçiləri ixtisara düşmüş və beləliklə, cümləyə məxsus zahiri qrammatik formalaşma aradan çıxmışdır. Burada yanaşı duran iki sözün cümlə kimi çıxış edərək fikir ifadə edə bilməsi yenə də intonasiyanın sayəsində mümkün olmuşdur.

Elə hallar da olur ki, predikativ əlamətə malik olan, cümlə kimi formalaşan hər hansı söz və ya ifadə müəyyən şəraitdə cümləyə məxsus intonasiyanın yoxluğu üzündən cümlə kimi çıxış edə bilmir.

“Ana:

– Bəs özü nə deyir?

Gəlin:

– *Öldü var, geri döndü yoxdur.* Ondan qabaq gedənlər hələ də qayıtmayıblar” [“Odlu qol-boyun”, 2001].

Buradakı *Öldü var, geri döndü* hissələrinin qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşdığına şübhə yoxdur. Yuxarıdakı şəraitini dəyişib onları müstəqil işlətdikdə müəyyən fikir ifadə edir və cümlənin bütün tələblərinə cavab verir. *Öldü* sözündə şəxs, kəmiyyət, zaman kateqoriyaları vardır. O, üçüncü şəxsin təkinə aid olub keçmiş zamanda baş vermiş bir hadisə haqqında məlumat verir, hökm ifadə edir. İki sözdən ibarət *geri döndü* haqqında da eyni sözləri demək olar. Qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən bu cümlələr *öldü var, geri döndü* yoxdur cümləsində cümləyə məxsus intonasiyanı itirmiş, bunun nəticəsində də predikativlik dinamikliyini itirmiş, cümlə bir üzvə çevrilmişdir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, kino dilində cümləyə məxsus intonasiya cümlə ilə söz birləşməsini – dilin bir-birindən mahiyyətə fərqlənən bu iki vahidini fərqləndirən çox mühüm əlamətlərdən biridir. Bunlar həm də göstərir ki, cümləyə məxsus intonasiya ilə predikativlik cümlənin bir-biri ilə çox möhkəm əlaqədə olan iki elə vacib əlamətdir ki, cümləni onlarsız düşün-

mək mümkün deyildir və söz birləşmələri ilə cümlələrin fərqləndirilməsində onlar birinci dərəcəli əlamətlər kimi diqqəti cəlb edir.

Cümlə ilə söz birləşməsini fərqləndirən əlamətlərdən biri də modallıqdır. Modallıq mühüm qrammatik kateqoriyalardan olub cümlənin əsas əlamətlərindən biri sayılır. Bu da predikativlik və intonasiya kimi, cümlənin daimi əlamətidir və hər bir cümlədə özünü göstərir. Lakin bəzi cümlələrdə əlavə modallıq vasitəsi olmadan fikir ifadə edildiyindən modallıq zəifləyir, özünü xüsusi şəkildə göstərə bilmir və hissedilməz olur.

“Leyla: – Oy, kimdir o?”

Anar: – Qorxma, *uşaqlar məktəbə getdilər* [“Ev”, 2006].

“Rasim: – *Əli tələbədir*. O birilər də... Tapşır onlara dəyməsinlər.

Əskər: – Oldu [“Sarı gəlin”, 1998].

Malik: – *O, institutun birinci kursunda oxuyur*. Deməli, yeni naviqasiya avadanlığını hələ də işlədə bilmir [“Arxada qalmış gələcək”, 2005].

Bəzən isə kino dilində modallıq özünü qabarıq şəkildə göstərir.

“Çərkəz: – *Əli kitabı gətirməlidir*. *Əl çək ondan*. *Xəta çıxartma*.

Oğlan: – Başqa yerə gedirəm.

Çərkəz: – *Hara gedirsən, cəhənnəm ol, çıx get, lap istəyirsən bir saatlığa yox, bir illiyə get..*” [“Küçələrə su səpmişəm”, 1996].

“Tahir: – Uğurlu tanışlıqlar. *Mən onların hamısını oxuyasım*.

Növbəti qonaq: – Sən tanışlıqdan nə gözləyirsən?

Nərmin: – Sevgi...” [“Yalançılar”, 2008].

Söz birləşmələrində biz bu xüsusiyyəti də görmürük. Söz birləşmələrində modallıq olmur. Söz birləşməsi belə bir əlamətdən məhrumdur.

Cümlədə modallığı daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq və müxtəlif tipli münasibətlər ifadə etmək üçün xüsusi söz qruplarından istifadə olunur.

“Nəbi: – *Əlbəttə ki*, həkim başı, bu neçə gündə sən bizim necə adam olduğumuzu başa düşübsən.” [“Qaçaq Nəbi”, 1980].

“Xəlil: – Düşün qabağıma.

Yaşlı kişi: – *Bəlkə getsinlər*, ay Xəlil... *uşaqlar da...* [“Yuxu”, 2001].

Sədr: – Amma bu gün də heç batan günə oxşamır. *Qəribədir, adətən*, bu vaxt bətri axı...” [“Babamın babasının babası”, 1979].

Söz birləşmələrində belə sözlər işlədilmir. Bu o deməkdir ki, söz birləşmələrində modallığın zahiri əlamətlərini də görmək olmur.

Ümumiyyətlə, cümlənin imkanları söz birləşməsinin imkanlarından çox-çox genişdir. Söz birləşməsinin əmələgəlmə qaydaları cümlənin bütün qrammatik sxemini əhatə edə bilmir. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin, demək olar ki, bütün vasitələri iştirak edir. Sanki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür. Bu cəhətdən söz birləşməsi özü də insana məhz cümlə vasitəsi ilə xidmət edir, cümlənin bir ünsürü kimi kom-

munikativ vəzifəsini cümlədə yerinə yetirir; o da söz kimi, cümləyə tikinti materialı halında daxil olur. Məhz buna görədir ki, cümləni təşkil edən ünsürlər çox müxtəlif olduğu halda, oraya cümlənin təşkilində bilavasitə iştirak etməyən, lakin ona müxtəlif mənə çalarları, müxtəlif əlavə xüsusiyyətlər gətirən bir sıra əlavə vasitələr daxil olur, söz birləşməsi isə öz əsas təşkilədiciləri ilə məhdudlaşır. Məsələn:

1. Cümlədə müraciət bildirən sözlərdən – xitablardan geniş istifadə edilir:

“Anar:

– *Leyla*, bəlkə yenə fikirləşəsiniz? *Gedin...* Bir də bura gəlməyin...

Leyla:

– *Anar*, nəyə olub?” [“Ev” bədii film, 2006].

Gəlin:

– Niyə qayıtdın, *Kamran*, nə istəyirsən?

Kamran:

– Gəlmişəm gəlinlik donuna mübarək deyim, *ay gəlin!*” [“Odlu qol-boyun”, 2001].

2. Cümlədə ara sözlərdən geniş istifadə olunur.

“Müstəntiq:

– *Beləliklə*, İran konsuluyla əlaqələriniz barədə nə deyə bilərsiniz? [“Cavid ömrü”, 2007].

“Çinarə: – *Deməli*, bir adam o biriylə dostluq eləmək istəyəndə yaltaq olur?” [“Dərs”, 2015].

Cümlədə hiss-həyəcan bildirən sözlərdən, nidalardan istifadə olunur.

“Həkim başı:

– *Bəh-bəh!* Belə yaxşıdır. Gətirəndə yapıncıya bürümüşdüz, gedəndə gözlərimi bağlayın ki, yol – izininizdən xəbərim olmasın” [“Qaçaq Nəbi”, 1980].

“Birinci arvad:

– *Vay-vay*, dünən gecə Məsmə arvadın yetimçəsi Əlabbas Fərəcovun qızını qaçırdıb.

İkinci arvad: – *Vaxsey*, biabır olduq!” [“Yuxu”, 2001].

Cümlələrdə ədatlardan geniş dairədə istifadə olunur.

“Müxbir:

– Paa!.. – elədi. Başımız qarışdı söhbətə, günü batırdıq. *Bəs* Əziz babanın evi nə vaxt çəkiləcək?” [“Babamın basının babası”, 1979].

“Abbas:

– İş ondadı ki, mən bunun cavabını bilirdim. Amma ona demədim.

Vəfa:

– *Di* gəl indi ver bunun cavabını” [“Qırmızı bağ” 2015].

“Kapitan:

– Nicat! Dedim *axı* tapmalısan, deməli tapmalısan” [“Kapitanın xəzinəsi”, 2014].

Bağlayıcılar əsas əlaqə vasitələrindən biri kimi, cümlədə sözlərin, eləcə də cümlələrin bir-birilə bağlanması çox mühüm rol oynayır.

“Əsgər:

– Şahzadəm, bir azdan məclis də yığılıcaq. Ziyad xan sizi buyurur.

Mahmud:

– *Mən istəyirəm ki, haqq-hesabımızda yalan və mübaliğə olmasın*” [“Mahmud ilə Məryəm”, 2011].

“Qoca:

– Bu buta naxışdır, *amma* “buta” bütövlük, yaşamaq deməkdir” [“Buta”, 2004].

Son olaraq bildirmək olar ki, söz birləşmələrində bağlayıcılardan da istifadə olunmur. Bütün bunlar göstərir ki, kino dilində də cümlə həm fikir ifadə etmək nöqtəyi-nəzərindən, həm də təşkil olunma, formalaşma qaydalarına görə dilin böyük və ünsürlərinin müxtəlifliyi ilə zəngin olan əsas ünsiyyət vasitəsidir. Söz birləşməsi isə leksik vahidlər kimi, cümlənin yaranmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı. “Elm” nəşriyyatı. 1982. s. 82.
2. Адмонин В.Г. Развитие синтаксической теории на Западе в XX в. и структурализм. ВЯ. 1956. № 6. с. 48-64.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва. 1962. с. 202, 203.
4. Грамматика русского языка. т. II. ч. I. 1960. с. 65.
5. Грамматика русского языка. т. III. ч. I. Москва. 1960. с. 76.

Bədii filmlər

- “Üzeyir ömrü”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.
- “Odlu qol-boyun”. “Debüt” Eksperimental – Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.
- “Cavid ömrü”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2007.
- “Yalançılar”. “AGFİA” Butafilm. 2008.
- “Sabahın elçisi”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2010.
- “Tilsim”. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.
- “Neft və milyonlar səltənətində”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.
- “Böyük dayaq”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.
- “Qərib cinlər diyarında”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1987.
- “Ölülər”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.
- “Dərs”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2015.
- “Sovet pəhləvanı”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1942.
- “Ev”. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.
- “Sarı gəlin”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1998.

- “Arxada qalmış gələcək”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.
“Küçələrə su səpmişəm”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1996.
“Qaçaq Nəbi”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.
“Yuxu”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2001.
“Babamın babasının babası”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1979.
“Qırmızı bağ”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2015.
“Kapitanın xəzinəsi”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2014.
“Mahmud ilə Məryəm”. Azərbaycanın “Salnamə” və Türkiyənin “24 Kare” kino şirkətləri. 2011.
“Buta”. “Azərbaycanfilm” və “Buta” kuno-film şirkəti. 2004.

Fizuli MUSTAFAYEV

PHRASES AND SENTENCES IN THE LANGUAGE OF CINEMA

SUMMARY

The article is devoted to the problem of phrases and sentences in the language of cinema. Sentences and phrases are syntactic units of the language that do not depend on each other, but are very closely related to each other. The speakers of both linguistic units, regardless of their will, are objectively formed in the language, live and occupy a unique position in the organization of our speech.

The article says that both phrases and sentences belong to the same area of linguistics - syntax and are based on the same rules. Research shows that both are based on words. In both cases, the combination of words is based on historically established and generalized abstract rules of the spoken language.

It is noted that both in phrases and in sentences, relations arising from real life - between objects, signs with objects, actions, etc. are expressed.

Studies have shown that, although all these functions operate in a wider range of sentences than in phrases, and are more diverse, their combination in some cases brings the two categories significantly closer.

Finally, it is argued that the arrangement of sentences in accordance with certain requirements, following each other, arises from reality. The article uses a lot of literature and films.

Key words: *linguistics, sentences and phrases, research, sentence language, category*

Физули МУСТАФАЕВ

СЛОВСОЧЕТАНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЕ В ЯЗЫКЕ КИНО

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме словосочетания и предложения в языке кино. Предложение и словосочетание - это синтаксические единицы языка, которые не зависят друг от друга, но очень тесно взаимосвязаны. Обе языковые единицы, независимо от воли коммуникативов, объективно сформированы в языке, функционируют и занимают уникальное положение в организации речи.

В статье отмечается, что и словосочетание, и предложение относятся к одной и той же области лингвистики - синтаксису и основаны на одних и тех же правилах. Исследование показывает, что и то, и другое образуются на основе сочетания слов. А взаимосвязанность слов в

обоих случаях появилась исторически в общенародном языке и сформировалась на базе обобщенных абстрактных правил.

Известно, что как в словосочетаниях, так и в предложениях выражаются отношения, происходящие из реального бытия, т.е. отношения между предметами и признаками, действиями и т.п.

Проведенное исследование показало, что указанные особенности в предложениях представлены более широко и разнообразно, чем в словосочетаниях, однако их подобие значительно сближает эти две категории.

Наконец, утверждается, что расположение предложений в соответствии с определенными требованиями, их следование друг за другом обусловлено реальностью.

В статье даются многочисленные ссылки на литературу и кинофильмы.

Ключевые слова: лингвистика, предложение и словосочетание, исследование, язык кино, категория